

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Исторически факултет

Катедра Археология

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

на тема:

**Религиозен живот в Пауталия и Сердика през
римската епоха (сравнителен анализ)**

Докторант: Николай Димитров Димитров

Научен ръководител: проф. дин Костадин Костадинов Рабаджиев

София, 2022 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за откриване на процедура за публична защита за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ на разширено заседание на Катедра Археология към Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 23.06.2022 г.

Дисертацията се състои от аналитичен текст, заедно с приложения и списък с използвана литература (общо 458 стр.), и Каталог на находките, разделен на два дяла – Пауталия (Р) и Сердика (S) – общо 262 стр. Аналитичният текст на дисертационния труд включва въведение, пет глави и обобщение на религиозния живот в двата града, представляващо самото заключение. Всяка една от тези части е ясно и системно структурирана на подчасти. Приложенията включват 7 таблици и 13 карти, детайлно коментирани в заключението. Частта с използваната литература съдържа списък на съкращенията, библиография и списък на онлайн ресурсите.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 2022 г. от ... часа в на заседание на научното жури в състав:

Проф. дин Иля Прокопов

Проф. д-р Тотко Стоянов

Доц. д-р Даниела Стоянова

Доц. д-р Людмил Вагалински

Доц. д-р Марина Колева

В процеса на работа по дисертационния труд получих съдействие от редица колеги, на които дължа благодарност. Изказвам благодарности на директора на НАИМ-БАН доц. д-р Христо Попов за предоставения достъп до фонда на музея, както и на д-р Красимира Карадимитрова, д-р Слава Василева и д-р Николай Шаранков, които отделиха от своето време, за да ми покажат важни паметници от Пауталия и Сердика. Изразявам своята признателност специално на Николай Шаранков за ценните съвети около темата на дисертация, както и за споделената информация за редица епиграфски паметници от римската епоха. Благодаря му, че отдели време да ми покаже важни артефакти, съхранявани в РИМ-Кюстендил, както и изложени на открити пространства в самия град. Искрено благодаря на доц. д-р Марио Иванов за споделената информация за паметници от Сердика и предоставената литература. Признателен съм на директора на РИМ-София доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова за ценните съвети и предоставения достъп до материали от фонда на музея. Благодаря на колегите от РИМ-София д-р Александър Станев, Люба Дафова, Полина Стоянова, Цветозар Йотов и Марина Дойчинова. Изказвам искрени благодарности също към доц. д-р Нарцис Торбов и към колегите от РИМ-Враца; РИМ-Перник – Василка Паунова и Йордан Панайотов; РИМ-Благоевград – д-р Нина Хаджиева; ИМ-Дупница – Анелия Геренска (директор на музея); ИМ-Самоков – д-р Веселин Хаджиангелов (директор на музея). Благодаря и на колегите от ИМ-Тетевен, ИМ-Етрополе, ИМ-Правец, ИМ-Ботевград, ИМ-Ихтиман и ОИМ-Брезник. За съжаление на получих достъп до непубликувани паметници, съхранявани във фонда на РИМ-Кюстендил.

Изказвам специални благодарности на научния ми ръководител проф. дин Костадин Рабаджиев за идеите и помощта около структурирането на текста. Благодаря също на гл. ас. д-р Иван Вълчев за съдействието и подкрепата през годините, както и на останалите колеги от катедра Археология към Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Отправлям искрени благодарности към колегите от проект ФНИ № КП-06-Н50/3-30.11.2020 г. „Древна Тракия в цифри: преоценка на Античността в дигиталната епоха“ и по-специално на неговия ръководител доц. д-р Юлия Цветкова, както и на проф. дин Диляна Ботева и гл. ас. д-р Лили Грозданова за ценните насоки и всестранната подкрепа. Благодаря и на гл. ас. д-р Емил Нанков за съвместната работа при археологическите разкопки в с. Горни Дъбник (Плевенско) и с. Добри Войниково (Шуменско), и за проявеното тогава разбиране към задачите ми в докторската програма. Искрено благодаря също на колегите Александър Иванов, Зозан Тархан, Петър Минков, Филип Колев за съдействието с литература и полезна информация по отношение на докторантурата. Признателен съм и на всички участници в разширеното заседание на Катедра Археология, проведено на 23.06.2022 г., които споделиха ценни съвети за подобряването на дисертационния труд.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Въведение

Уводни думи	1
Цели	4
Използвани методи	7
Териториален и хронологически обхват	10
Историография	17
Благодарности	23

Първа глава: Държавни култове

25

1. Императорски култ	25
Пауталия	26
Сердика	43
Сравнителен анализ	58
2. Рома	62
Пауталия	63
Сердика	64
Сравнителен анализ	64
3. Изводи	64

Втора глава: Култове към божества от гръко-римския пантеон

68

1. Асклепий, Хигия и Телесфор	69
Пауталия	71
Сердика	90
Сравнителен анализ	104
2. Херакъл	106
Пауталия	108
Сердика	117
Сравнителен анализ	135
3. Дионис и неговият тиас	138
Пауталия	139
Сердика	145
Сравнителен анализ	154
4. Зевс и Хера	156
Пауталия	158
Сердика	165
Сравнителен анализ	172
5. Аполон	172
Пауталия	173
Сердика	179
Сравнителен анализ	187
6. Хермес	188
Пауталия	190
Сердика	195
Сравнителен анализ	200
7. Атина	201
Пауталия	202
Сердика	204
Сравнителен анализ	208
8. Афродита	210
Пауталия	210
Сердика	211
Сравнителен анализ	215
9. Артемида	216
Пауталия	216
Сердика	217
Сравнителен анализ	221
10. Арес	221
Пауталия	222

	Сердика	224
	Сравнителен анализ	226
11. Деметра		227
	Пауталия	228
	Сердика	231
	Сравнителен анализ	232
12. Триптолем		235
	Пауталия	236
	Сердика	236
	Сравнителен анализ	237
13. Диоскури		238
	Пауталия	238
	Сердика	238
	Сравнителен анализ	239
14. Хадес/Плутон		240
	Пауталия	240
	Сердика	240
	Сравнителен анализ	242
15. Изводи		242
Трета глава: Божествени персонификации		251
I. <u>Обществени персонификации</u>		
1. Градската богиня		251
	Пауталия	252
	Сердика	255
	Сравнителен анализ	258
2. Немезида		259
	Пауталия	260
	Сердика	261
	Сравнителен анализ	263
3. Нике		264
	Пауталия	264
	Сердика	266
	Сравнителен анализ	270
4. Тюхе		271
	Пауталия	271
	Сердика	273
	Сравнителен анализ	276
5. Хомония		276
	Пауталия	277
	Сердика	278
	Сравнителен анализ	279
II. <u>Природни персонификации</u>		
1. Нимфи		280
	Пауталия	281
	Сердика	284
	Сравнителен анализ	287
2. Речен бог		288
	Пауталия	289
	Сердика	292
	Сравнителен анализ	294
3. Хелиос		296
	Пауталия	296
	Сердика	297
	Сравнителен анализ	298
4. Селене		298
	Пауталия	299
	Сердика	299
	Сравнителен анализ	301

III.	Изводи	302
Четвърта глава: Източни култове		305
I.	<u>Египетски култове</u>	
1.	Сарапис	305
	Пауталия	306
	Сердика	307
	Сравнителен анализ	315
2.	Изида	316
	Пауталия	317
	Сердика	317
	Сравнителен анализ	324
3.	Харпократ	325
	Пауталия	325
	Сердика	326
	Сравнителен анализ	327
II.	<u>Малоазийско-Балкански култове</u>	
1.	Кибела	328
	Пауталия	329
	Сердика	331
	Сравнителен анализ	338
2.	Сабазий	340
	Пауталия	341
	Сердика	343
	Сравнителен анализ	346
3.	Хюпсистос	347
	Пауталия	348
	Сердика	348
	Сравнителен анализ	353
III.	<u>Предноазиатски култове</u>	
	Митра	353
	Пауталия	355
	Сердика	357
	Сравнителен анализ	360
IV.	Изводи	361
Пета глава: Местни култове и култове с неизяснена характеристика		365
1.	(Пауталийските) Олимпийски богове	365
	Пауталия	366
	Сердика	367
2.	Збелсурд	368
	Пауталия	370
	Сердика	371
	Сравнителен анализ	372
3.	Тракийски конник	372
	Пауталия	373
	Сердика	377
	Сравнителен анализ	380
4.	Дунавски конници	381
	Пауталия	384
	Сердика	384
	Сравнителен анализ	387
5.	Изводи	388
Религиозен живот в Пауталия и Сердика (вместо заключение)		391
	Обобщение на анализираните паметници от Пауталия и Сердика	393
	Данни за наличието на храмове	394
	Данни за жреци	405

Данни за герусия	407
Данни за празници, игри, състезания, жертвоприношения	408
Данни за епитети на богове	411
Данни за посветителите	413
Заклучителни думи	414
Приложения	417
Таблицы 1-7	418
Таблица 1. Паметници, разпределени по богове/персонажи от/на Пауталия/пауталийци	
Таблица 2. Паметници, разпределени по богове/персонажи от/на Сердика/сердикийци	
Таблица 3. Данни, свидетелстващи за евентуалното наличие на храмове в Пауталия и Сердика	
Таблица 4. Паметници с данни за жреци от Пауталия и Сердика	
Таблица 5. Данни за празници / игри / състезания / жертвоприношения в Пауталия и Сердика	
Таблица 6. Епитети на богове, документирани в градовете и непосредствения им хинтерланд	
Таблица 7. Епитети на богове, документирани при паметници от територията на градовете, както и при паметници extra fines, посветени от пауталийци и сердикийци	
Карты 1-13	425
Карта 1. План на Пауталия	
Карта 2. План на Хисарлъка	
Карта 3. Пауталия и непосредственият ѝ хинтерланд	
Карта 4. Пауталия (южно от крепостните стени на града – Хисарлъка и северните му склонове)	
Карта 5. Хисарлъка (Асклепион при северни склонове на хълма и светилище на върха му)	
Карта 6. План на Сердика	
Карта 7. План на Сердика и некрополите на града	
Карта 8. Сердика	
Карта 9. Сердика – близък план	
Карта 10. Храм на Херакъл (и Дионис?)	
Карта 11. Светилище на Хюпсистос	
Карта 12. Вилата при Александровска болница	
Карта 13. Сердика и непосредственият ѝ хинтерланд.	
Използвана литература	430
Списък на съкращенията	430
Библиография	431
Електронни ресурси	458
Каталог	459
Списък на боговете и божествените персонажи	460
Списък на видовете паметници	460
Каталог Пауталия (P)	461
Каталог Сердика (S)	585

Въведение

Религиозният живот на античните градове Пауталия и Сердика досега не е бил обект на самостоятелно проучване. В научната литература съществуват трудове, които до голяма степен са свързани с тази тема, но новооткритите паметници обуславят нуждата от допълнителни проучвания, както и от ревизиране на някои по-стари наблюдения и интерпретации. В процеса на работа по дисертационния труд са каталогизирани, описани и анализирани значително количество паметници (монети, олтари, постаменти за статуи, оброчни плочки, статуетки и други). В трудовете на отделните изследователи, занимавали се с религиозния живот на Пауталия и Сердика, не е обърнато достатъчно внимание на реверсните изображения на монетите, сечени в двата града. Затова в настоящия дисертационен труд е отделено значително място за анализ именно на монетите, чиито изображения отразяват от една страна общоимперски тенденции и политиката на управляващите императори, но от друга – специфични локални особености, включително по отношение на култовете в Пауталия и Сердика. Задълбоченият анализ на монетите на двете провинциални монетарници, съобразен със съвременните тенденции в нумизматиката, откроява важни елементи от живота в двата града, в които се откриват редица прилики, но и много съществени разлики.

Цели

Целта на настоящето проучване е да бъде направен сравнителен анализ на регистрираните култове в Пауталия и Сердика, както и да се открият тенденциите в религиозната политика като влияния и традиции. За постигането на въпросната цел се очертаха конкретни задачи, чието изпълнение е от съществено значение за дисертационния труд:

- Изготвянето на подробен каталог, който да служи като изворова база данни.
- Изясняване на хронологията на почитаните култове.
- Допълване на информацията от по-старата научна литература с нови данни и ревизиране на наложените се становища, в случай на необходимост.
- Реализиране на опит за историческа реконструкция, там където информацията го позволява.
- Задълбочен анализ на включените в каталога паметници: цялостен анализ на монетите (монетни номинали, печати, легенди) и на времето на активност на монетарниците на Пауталия и Сердика; анализ на епиграфските паметници,

статуи, статуетки, приложения за колесници, съдове, мозайки и др., свързани с религиозния живот на Пауталия и Сердика; изследване на паметници, открити извън самите градски центрове Пауталия и Сердика, но свързани с пауталийци и сердикийци.

За съжаление значителна част от въпросните паметници не разполагат с ясен археологически контекст; артефактите, регистрирани в конкретна археологическа ситуация, предоставят значително повече информация. Някои паметници са преизползвани в по-късни градежи; други са локализирани в структури, които могат да бъдат интерпретирани като храмове или светилища.

Поради спецификата на надгробните паметници те не са включени в настоящото изследване, макар да е абсолютно ясно, че есхатологичните идеи са част от религиозния модел и всеки един анализ на градската религия би трябвало да включва и представи за смъртта, както и практиките свързани с тях.

Използвани методи

За осъществяването на целите на настоящия дисертационен труд са използвани следните методи:

- Сравнителен анализ

За осъществяването на този анализ е изготвен каталог на находките – общо 425 каталожни номера (202 каталожни номера от/за Пауталия; 223 каталожни номера от/за Сердика). Боговете и божествените персонажи в каталога, чиито паметници са обект на изследване, са подредени по азбучен ред. Извън този ред са изведени единствено императорският култ и богиня Рома, които са наложени като държавни култове в рамките на цялата Римска империя и затова в каталога те имат водеща позиция. Голямата част от материалите са описани, анализирани и фотодокументирани. Паметниците, които не бяха открити в музейните експозиции и фондове, или пък до които не беше предоставен достъп, са представени въз основа на публикации в научната литература.

Обхватът на каталога е установен от документираните видове паметници, които са подредени по следния начин: 1. Монети; 2. Олтари; 3. Каменни блокове и плочи; 4. Колони, 5. Постаменти за статуи; 6. Статуи; 7. Оброчни плочки; 8. Статуетки; 9.

Апликации за колесници; 10. Съдове; 11. Мозайки; 12. Слънчеви часовници; 13. Бронзови и оловни плочки; 14. Накити; 15. Лампи; 16. Глинени печати.

Задълбоченият сравнителен анализ позволява търсенето на прилики и разлики между почитаните култове в Пауталия и Сердика. В изследването е осъществено и сравнение с някои други градове в провинция Тракия, както и такива в други части на империята, основно в Мала Азия.

- Работа с нумизматичен материал

От основно значение за настоящия дисертационен труд е работата с монетите, отсечени в Пауталия и Сердика. Те представляват най-масовият материал от двата града, което предопределя нуждата от детайлен анализ. Методите на работа с монетните емисии в настоящия дисертационен труд се основават на съвременните тенденции в нумизматиката и са разработени като част от активностите ми по проект ФНИ № КП-06-Н50/3-30.11.2020 г. „Древна Тракия в цифри: преценка на Античността в дигиталната епоха“, РП 1: Методологически дебат. Обект на изследване са реверсните печати, емисиите, номиналите, легендите, в някои случаи и портретите на управляващите императори и членове на техните семейства, изобразени върху аверсите. Детайлно анализирана е и иконографията върху монетите, което позволи обосноваването на редица корекции във вече съществуващите описания в научната литература, както и предлагането на алтернативни идентификации. Изследването на нумизматичния материал позволи и търсенето на паралели с други монетарници от провинция Тракия, както и с такива от различни краища на империята¹. Резултатите ясно доказват, че някои реверсни типове, разпространени основно в Тракия, за пръв път се появяват върху монетите на Пауталия и едва след това върху емисиите на останалите градове в провинцията. Търсенето на паралели с монетарници от други провинции ясно очертава специфична връзка на Пауталия и Сердика с град Никея във Витиния (в Мала Азия).

- Иконографски и стилов анализ е осъществен за паметниците с изображения (монети, оброчни плочки, статуетки и др.).

¹ Паралели на пауталийските и сердикийските монети са търсени предимно в електронни каталози, за част от които получих пълен достъп до публикуваните материали, в резултат от участието ми в проект ФНИ № КП-06-Н50/3-30.11.2020 г. „Древна Тракия в цифри: преценка на Античността в дигиталната епоха“ с ръководител доц. д-р Юлия Цветкова. Използвам случая да изкажа огромни благодарности на колегите от проектния екип!

- Направен е също **анализ на епиграфските паметници**, свързани с религиозния живот в двата града, като от съдържанието на самите надписи са открити теонимите, епитетите на съответния бог (функционални и локални), имената на посветителите и техният произход, длъжностите на посветителите (жреци, булевти, филарси и др.) и т.н.

- **Синтезиране на наличната информация в табличен вид**

Анализът на паметниците, свързани с религиозния живот на Пауталия и Сердика, позволи изготвянето на таблици, в които е синтезирана информацията от двата града. След включването на наличните данни в табличен вид се откриха любопитни характеристики за почитането на култовете в Пауталия и Сердика през римската епоха.

- **Картографски метод**

Паметниците, разполагащи с ясен археологически контекст или такива с приблизително сигурно документирано място на откриване, са отбелязани на карти, включваща границите на античните градове Пауталия и Сердика. Това позволява да се очертае топографията на религиозните култове и празници в двата града.

Териториален и хронологически обхват

Дисертационният труд е посветен на култовете в градовете Пауталия и Сердика, като обект на изследване са паметници, регистрирани както в самите градски центрове, така и в рамките на еквидистанта от около 5 км (за Пауталия принципът е въведен от В. Кацарова). В настоящето проучване са включени и артефакти от по-далечни райони, при които може да се направи ясна връзка съответно с пауталийци или сердикийци. Така например в някои светилища от териториите на градове, вкл. извън административните им владения, са документираны посвещения на пауталийски и сердикийски магистрати (булевти, филарси и др.). В контекста на проблематиката, свързана с императорския култ, в настоящето проучване са коментирани също паметници, открити извън градските центрове, но съдържащи конкретна информация, че са издигани от един от двата града в чест на членове на императорските семейства.

Хронологическият обхват на дисертационния труд обхваща най-общо времето от първата половина на II в. докъм средата/втората половина на IV в. Долната граница на посочения период може да се свърже със създаването на двата римски града в

началото на II в., а горната – с обявяването на християнството за единствената официална/разрешена религия в Империята чрез едикта от Тесалоника (февруари 380 г.). Най-ранните епиграфски паметници от Пауталия и Сердика, свързани с някакъв вид почитане на определен персонаж или божество, могат да се свържат с 30-те години на II в. и управлението на император Хадриан. По-голямата част от откритите надписи с религиозна тематика от Пауталия и Сердика са датирани в научната литература във втората половина на II в. и първата половина на III в. От Пауталия и Сердика произхождат епиграфски паметници, които със сигурност могат да се датират през втората и третата четвърт на III в. В двата града са регистрирани и материали с датировка дори през първата половина на IV в. Често такъв тип артефакти са постаменти за статуи на членове на императорски семейства. Бързо разпространяващото се християнство не ликвидира моментално старите култове, което личи от някои епиграфски паметници от третата четвърт на IV в.

Изключително важен хронологически ориентир предоставя монетосеченето. Както в Пауталия, така и в Сердика е функционирала съответната провинциална монетарница. Двете монетарници са активни през определени периоди и отсичат свои собствени монетни емисии. Във въведението на дисертационния труд детайлно са описани периодите на активност на двете монетарници. Тази информация тук е представена накратко. По-рано отваря врати пауталийската монетарница, което е осъществено през управлението на император Антонин Пий (138-161 г.). Най-късните монети на Пауталия са засвидетелствани за самостоятелното управление на Каракала (211/2-217 г.). За времето от управлението на Антонин Пий до едноличната власт на поголемия син на Септимий Север са документирани няколко сравнително кратковременни прекъсвания на работата на монетарницата. В сравнение с други монетарници от провинция Тракия, пауталийската функционира с изключително голям интензитет и отсича монети с имената на редица провинциални управители. В посочения период, монети на Пауталия са емитирани за Антонин Пий, Марк Аврелий, Луций Вер, Фаустина Млада, Комод, Луцила, Септимий Север, Клодий Албин, Юлия Домна, Каракала, Плавтила и Гета. Анализът на монетния материал доказва, че Пауталия е град, налагащ модните тенденции в популяризирането на определени реверсни типове сред останалите градове от провинция Тракия. Някои специфични реверсни изображения за Тракия се появяват първоначално върху монети именно на Пауталия и впоследствие върху емисии на Филипопол и дори още по-късно върху тези на Сердика.

Сердикийската монетарница започва своята дейност по-късно, през втората половина от съвместното управление на Марк Аврелий и Луций Вер. Освен за двамата съ-августы, по това време монети на Сердика са емитирани и с лика на Фаустина Млада. Монетарницата функционира за кратък период от време и още при съвместното управление на Марк Аврелий и Луций Вер или непосредствено след него работата е преустановена. След прекъсване от няколко десетилетия, Сердика започва отново да сече монети към средата на 90-те години на II в. през управлението на Септимий Север. Анализът на монетния материал доказва, че от началото на III в. докъм смъртта на Септимий Север (февруари 211 г.) монетарницата не функционира. Отсичането на сердикийски монети е изключително активно през съвместното управление на Каракала и Гета и особено през едноличната власт на по-големия син на Септимий Север, когато Сердика достига своя пик в емитирането на монети. В края на управлението на Каракала работата на сердикийската монетарница е преустановена. Развитието на античния град продължава активно през цялата първа половина на III в. През самостоятелното управление на император Галиен (260-268 г.) Сердика отново, но съвсем кратковременно отсича свои монети. Още през управлението на Галиен, вероятно в самия му край, монетарницата на Сердика преминава под контрола на централната римска власт. Тя продължава да емитира монети вече като държавна монетарница до началото на IV в.

Първа глава: Държавни култове

В тази глава е коментиран детайлно култът към императора. В Пауталия и Сердика са регистрирани значителен брой епиграфски паметници, които засвидетелстват почитта на гражданите към управляващите владетели и техните семейства. Друг изворов материал са монетите и техните аверсни и реверсни изображения. Монетарницата както на Пауталия, така и тази на Сердика отсичат значително количество монети с реверсни изображения на император или членове на императорското семейство. В Римската империя императорският култ е в тясна връзка с култа към богиня Рома. Поради това в дисертационния труд е обърнато специално внимание и на тази богиня.

В ранните етапи от активността на пауталийската монетарница силно впечатление прави големият брой монети за Фаустина Млада, което следва да покаже някакво специално отношение от страна на града към дъщерята на Антонин Пий, която

е и съпруга на Марк Аврелий. Възможно е членове на императорското семейство на Антонините, и особено Фаустина Млада, да са посетили Пауталия. Императорски визити в града на Стримон със сигурност е имало и през управлението на ранните Севери, когато монетарницата емитира значително количество монети. Настоящият анализ потвърди по-рано формулирани становища в научната литература за няколко посещения в Сердика на членове на семейството на Септимий Север и особено на Каракала във времето на самостоятелното му управление, за когото сердикийската монетарница отсича колосален брой монети. Със сигурност и Галиен е посетил Сердика, с което събитие най-вероятно е свързано възобновяването на монетосеченето в града, прекъснало в края на самостоятелното управление на Каракала.

Върху монетите от двата града е засвидетелствана и т. нар. божествена иконография, чрез която император или член на императорското семейство е представен като определен бог или богиня. В Пауталия такава информация има за августата Фаустина Млада и за дъщеря ѝ августата Луцила, а в Сердика за Каракала и евентуално за Галиен.

Прави силно впечатление, че богиня Рома е изобразявана единствено в монетосеченето на Пауталия и то само при монети на Фаустина Млада. Не е изключено в тези изображения августата да е идентифицирана като въпросната богиня. Все пак информацията не е достатъчна за категоричното приемане на тази теза.

Монетите на Пауталия се отличават с ясно изразената връзка между императора и Асклепий, който е богът патрон на града. Епиграфските паметници също допълват информацията за връзката вероятно между здравеносните богове и императорския дом (Οἶκος θεῖος). Данните произхождат от постамент за статуя на първожрица на императорите, която е и жрица на боговете спасители (σωτῆρες θεοί), идентифицирани със здравеносните богове. Отново монетите предоставят информацията, че в пауталийския храм на Асклепий е честван вероятно и култът към императора. До момента от Сердика няма категорични данни за евентуална връзка между императора и определен бог от пантеона на града. В официален надпис, свързан със спортни игри в чест на Антонин Пий и неговото семейство, се споменава вероятно жрец на Зевс Олимпийски, както и името на бог Аполон. Жрецът е бил организатор на събитието, но не е ясно в каква връзка е споменат Аполон.

В Пауталия е документирано обвързване на императорския дом и с други богове. Такива информация има за т. нар. Олимпийски богове (Ολυμπίοις θεοῖς), както и за т. нар. императорски богове (θεοῖς βασιλικοῖς). До момента не е напълно изяснена характеристиката на въпросните божества.

Често императорското семейство е почитано, чрез издигането на статуи, като до момента повече свидетелства са запазени от Сердика. Една част от тези статуи са издигани от града, като са били разположени на основната пътна артерия *Via Diagonalis*, на запад, където пътят навлиза в територията на Сердика (например при дн. Пирот) и на изток, където пътят излиза от територията на Сердика (дн. Траянови врата), за да продължи към Филипопол. От Пауталия, която не се намира на толкова голяма пътна артерия, до момента не са регистрирани подобни паметници. Все пак постаменти за статуи са открити в самия град, като има данни за издигането на статуя на император Лициний в началото на IV в.

Статуи в Пауталия са издигани и за видни членове на герусията, която вероятно е имала отношение към императорския култ. Важната религиозна институция е документирана и в двата града, като в Пауталия е наречена дори „свещена“. В Сердика вероятно е локализирано местоположението на сградата на герусията. Такива данни произхождат от варовиков архитрав с надпис, съобщаващ за строеж, осъществен със средства на въпросната институция, както и от мраморна плоча с големи размери, върху която е изсечен списък с имената на членове на сердикийската герусия.

От Сердика произхожда и информация за съществуването на императорска фила. Наличието на такава фила в града ясно отразява почитането на императора.

В двата града са били провеждани празници, игри и състезания, като голямата част от тях са свързани с императорския култ. До момента повече на брой са документираните свидетелства от Сердика. Най-многобройни данни в чест на императора има за организиране на гладиаторски игри, документиран за времето на Антонините. Организирането на спортни мероприятия е продължило и през III в., като в града на сердикийците са били провеждани и Питийски игри през управлението на император Гордиан III. Епиграфски паметник от Пауталия доказва, че по времето на Север Александър първожрицата на императорите, която в същото време е и жрица на боговете спасители (σωτήρες θεοί), е организирала гладиаторски игри.

В Пауталия и Сердика почитта към императора е засвидетелствана още при строителни надписи, надписи върху олтари и други.

Втора глава: Култове към божества от гръко-римския пантеон

Втората глава на дисертационния труд е най-голяма по обем и в нея са коментирани редица култове от голямо значение за религиозния живот в Пауталия и

Сердика. Подредбата на боговете във въпросната част е основана на броя регистрирани паметници, на данни за съществуване на храмове в двата града, както и на наличието на жреци към определените култове.

Анализираният материал от Пауталия и Сердика показва, че най-многобройни свидетелства има за култа към **Асклепий**. Здравеносното божество е коментирано на първо място, тъй като е патрон на град Пауталия, което е ясно доловимо при реверсните изображения. За Сердика трудно би могло да се определи кой е главен бог на града (ако изобщо е имало такъв), но култът към Асклепий определено е сред водещите. Реверсните типове със здравеносните божества от Сердика са значително по-малко от тези на Пауталия. Част от реверсните изображения върху пауталийските монети са специфични и показват не само, че богът е патрон на града, но и засвидетелстват връзката му с императорския култ. Върху немалко монетни печати на Пауталия са представени локални особености. Типичен пример са монетите с хълм, идентифициран с Хисарлъка, покрит с растителност и храмови постройки, сред които акцентът е върху храма на Асклепий. Здравеносният бог е представян и върху монети с императора, Градската богиня и други. Върху единствения псевдоавтономен тип на Пауталия е представен именно Асклепий. Прави впечатление, че в Пауталия добре са засвидетелствани също Хигия и Телесфор, докато в града на сердикийците образите на тези здравеносни божества почти отсъстват.

В историографията съществува спор около евентуалното идентифициране на божеството при два много специфични сердикийски монетни типове, като по-голямата част от изследователите тълкуват изобразената фигура като Аполон Лечител. Тодор Герасимов обаче определя този бог като Асклепий. Коректното идентифициране на фигурата при тези монети е от съществено значение за изясняване на религиозния живот на Сердика, но до момента все още няма еднозначен отговор.

Храм на здравеносния бог Асклепий със сигурност е имало и в двата града. В монетосеченето както на Пауталия, така и на Сердика, съществуват реверсни типове с храмова постройка, между колоните на която стои статуята на бога. Археологическите проучвания също засвидетелстват наличието на храм на здравеносното божество в двата града, като данните от Пауталия са доста по-категорични от тези за Сердика. Пауталийският Асклепион вероятно е бил разположен при северните склонове на хълма Хисарлък. За Сердика има две предположения – непосредствено на север от крепостните стени на града или в близост до минералните извори.

В Пауталия култът към здравеносните божества е почитан съвместно с този на императора. Епиграфските данни от времето на Север Александър насочват, че в града е имало първожрица на императорския култ, която същевременно е жрица и на боговете спасители, идентифицирани с голяма вероятност със здравеносните богове. Както вече беше отбелязано, пауталийските монети насочват, че в този град почитането на императора е осъществявано в храма на Асклепий.

Популярността на култа към здравеносните богове сред жителите на двата града личи и в посвещения, открити извън границите на самите градски центрове. В голямото светилище на Асклепий при Глава Панега (Луковитско) на север от Стара планина, са документирани посветители пауталийски граждани, сред които има един булеут и един филарх. Дори в прочутото светилище на Асклепий в Епидавър (на п-в Пелопонес) е засвидетелствано посвещение на пауталийските здравеносни богове, направено от жрец. Сердикийски граждани са документирани в две големи светилища от територията на техния град. Едното от тях е при Сливница, където са регистрирани посвещения на булеут и на филарх. Значителен брой са паметниците и от светилището при Перник, свързани със сердикийци, най-многобройни сред които са посвещенията на сердикийски булевти.

До голяма степен популярността на Асклепий в Пауталия и Сердика може да се свърже с наличието на минерални извори и в двата града. Данните от града при Стримон дори предполагат практикуването на ритуали, чрез хвърлянето умишлено на предмети в минералните води. Лековитите извори вероятно са привличали дори чужденци, а може би и членове на императорските семейства, които посещавали Пауталия и Сердика в търсене на спасение за своите здравословни проблеми.

На второ място в тази глава е представен култът към **Херакъл**. Хероят е почитан както в Пауталия, така и в града на сердикийците, като единственият сигурно засвидетелстван храм вътре в крепостните стени на Сердика е посветен най-вероятно именно на Херакъл или евентуално на Херакъл и Дионис. Връзката между Херакъл и Дионис е потвърдена от една анеписграфна плочка с изображение на двата божествени персонажа. Хероят е изключително добре представен върху монетосеченето на двата града, като са налице специфични иконографски типове, характерни предимно за въпросните два градски центъра в провинция Тракия. Такъв пример от Пауталия е реверсно изображение на Херакъл върху медальон на император Антонин Пий, а от Сердика реверсен тип от времето на ранните Севери и Галиен с полулегнал Херакъл,

представен като симпозиаст. Предполага се, че сердикийската монетарница е емитирала и псевдоавтономен тип с изображение на хероя.

В Пауталия една от филите на града е носела името на Херакъл, като двама от представителите ѝ са били жреци, може би свързани с култа към хероя. За съжаление до момента от Сердика не са известни епиграфски данни, които да имат връзка с Херакъл. В града на сердикийците са документирани значително количество анеипиграфни паметници, част от които представляват фрагменти от голяма/големи статуя/статуи на хероя. Една част от тези артефакти са регистрирани в храм, локализиран вътре в града, непосредствено до западната крепостна стена. В късноантични зидове в Сердика са регистрирани големи мраморни блокове като споллии, върху които са изобразени сцени на полулегнал Херакъл, вероятно в ролята му на симпозиаст, както и сцени с Дионисов тиас. Възможно е въпросните релефи да произхождат от храма на Херакъл / Херакъл и Дионис, открит в близост до западната крепостна стена на Сердика. В Пауталия вероятно също е имало храм на хероя, но до момента такава сграда не е документирана археологически. За пауталийците Херакъл вероятно е имал връзка с атлетическите игри в града. Хероят е възприеман също така и като Психопомп – закрилник на починалите в тяхното пътуване към отвъдното, което се потвърждава от неговите изображения върху апликации за колесници, открити в погребален контекст. Върху този тип паметници е изобразяван и Дионис, който може би също е възприеман по подобен начин от пауталийците. Тук се забелязва поредната връзка между култовете на Херакъл и на Дионис.

Култът към **Дионис** и представителите на неговия тиас определено е имал важно място в Пауталия и Сердика. Техните образи са популярни в монетосеченето и на двата града, като на базата на специфични пауталийски реверсни типове може да се допусне, че на хълма Хисарлък е имало култово средище на Пан. Култът към Дионис в двата града е документиран и епиграфски, макар и с оскъдни свидетелства. В Пауталия дори има данни за жрец вероятно на Дионис. За съжаление по-голямата част от паметниците, свързани с Дионис, са анеипиграфни. До момента няма категорични данни за съществуването на храм на Дионис в Пауталия и съответно в Сердика, но може да се предположи, че и в двата града е имало култово средище, където е отдавана почит на бога и на неговия тиас. Популярността на Дионис в града на сердикийците ясно личи и от името на една от филите на Сердика – Дионисиада.

Както вече беше посочено, възможно е в Сердика Дионис да е почитан и съвместно с Херакъл, евентуално в общ храм. Пауталийските артефакти насочват към

връзка на двата божествени персонажа по отношение на отвъдния свят. Паметниците, открити в гробен контекст може да са свързани с идеята за съпровождане на починалия към подземното царство. С гробен комплекс в Сердика може да се свърже и намерената в късноантичен мавзолей стъклена чаша „*vas diatretum*” с Дионисова сцена. В Сердика правят впечатление и анепиграфни релефи на Дионис, вдигнал змия над главата си, които нямат еднозначно обяснение в научната литература.

В дисертационния труд след Дионис е коментиран култът към **Зевс и Хера**. Съпругеската двойка е по-добре документирана в града при Стримон, където може би е имало техен храм. Не е изключено той да е бил на Кюстендилския Хисарлък, въпреки че не са налични конкретни доказателства в подкрепа на подобна теза. От Пауталия има данни за жертвоприношения и провеждането на спортни игри и конни състезания в чест на Зевс и Хера. Популярността на култа в Пауталия може би се дължи на голямото светилище на Зевс и Хера, локализирано при днешното с. Копиловци, в близост до Кюстендил. Паметниците от Пауталия и хинтерланда ѝ ясно показват, че Зевс е почитан заедно с Хера, докато такава връзка не е засвидетелствана в Сердика, където Хера е позната единствено от монети. Зевс със сигурност е почитан в Сердика, като въз основа на епиграфски паметник от времето на Антонин Пий дори се предполага наличие на жрец на Зевс Олимпийски; за съжаление надписът е запазен във фрагментирано състояние. Друг епиграфски паметник насочва към съществуването на храм в града на сердикийците посветен на Зевс Капитолийски-Хелиос-Сарапис. Определено култът към Зевс и Хера (почитани заедно или поотделно) е по-добре документиран в административните територии на двата града, отколкото в самите градски центрове.

Добре засвидетелстван култ в Пауталия и Сердика е този към бог **Аполон**. Може да се допусне, че и в двата града е съществувал храм на въпросното божество, което се подсказва от реверсните изображения върху монети, емитирани от градските монетарници. По-горе беше отбелязано, че в литературата има различни мнения около идентифицирането на бога при два специфични реверсни типа на Сердика, като възможностите са Аполон или Асклепий. В случай, че фигурата е на Аполон, то може да се предположи че въпросното божество е имало важна роля в града на сердикийците. Други основания за подобни предположения дават епиграфските паметници, част от които имат официален характер. Името на Аполон се среща върху надпис за организирането на спортен празник в чест на император Антонин Пий. Надписът е фрагментиран и не е ясна в каква връзка е споменат Аполон. Също така в Сердика има данни за Питийски игри, които може би са имали отношение към култа на Аполон.

Образът на **Хермес** също е разпространен и в двата града, въпреки че епиграфски паметници от Пауталия досега не са открити, а от Сердика има само един недостатъчно добре запазен надпис. Богът е регистриран главно върху монети и статуетки, като данните от Пауталия са значително повече. На база на пауталийските монети може да се предположи, че в града при Стримон от времето на император Комод е имало храм на Хермес. Наред с това, част от пауталийските реверси могат да се определят като специфични, свързани с реално съществуващи статуи на бога. Такива статуи вероятно са украсявали обществените пространства в града на пауталийците. Макар и да не е бил сред водещите култове, със сигурност богът е почитан както в Пауталия, така и в Сердика. Между двата града определено се забелязват прилики при паметниците на Хермес, чийто образ е характерен през Античността и особено добре представен върху монети и чрез дребна бронзова пластика.

По-ограничена информация в двата града има за **Атина**. Богинята е позната главно от монетите, като за Сердика се твърди, че са сечени псевдоавтономни монети с нейния образ. В този град при предполагаемия храм на Херакъл е открито и едно мраморно торсо от голяма статуя на богинята. В Пауталия, освен по монетите, Атина е представена и чрез една бронзова статуетка, която обаче е с неясен контекст на откриването. Не е изключено в двата града да е съществувал храм на Атина, въпреки че информацията за богинята е сравнително оскъдна, за да се потвърди подобно предположение.

От Пауталия и Сердика има данни и за богиня **Афродита**, като тези от града при Стримон са значително по-оскъдни. Култ към Афродита изглежда е практикуван в Сердика, което се предполага от разнообразните паметници, върху които е представен образът на богинята. Част от сердикийските артефакти подсказват възможна връзка на богинята с водата – идея отразена и върху монетите, които представят къпеща се Афродита. В Пауталия до момента изображения на Афродита са известни само от монетите, но от административната територия на града произхожда интересен паметник – олтар с надпис в чест на Зевс, Хера и Афродита. В Сердика богинята е представяна често чрез статуетки, като един от най-характерните артефакти с изображение на богинята е известният релеф с циркови игри, върху който е представена и Кибела.

Слабо засвидетелствана в Пауталия е и **Артемида**, позната само от един реверсен тип върху монетите на града. Култът към богинята обаче е добре документиран в Сердика, където дори може да се предположи съществуването на храм в нейна чест. От града на сердикийците произхождат два олтара с посвещение на Артемида, един от

които е издигнат от жрица на богинята. В Сердика са открити още фрагмент от малка мраморна статуетка и мраморно торсо от голяма статуя на Артемида. Остава загадката защо Артемида не е почитана в Пауталия и хинтерланда ѝ, макар непосредствено на юг по Средна Струма, както и на север в Сердика култът към богинята да е ясно документиран.

В двата града образът на **Арес** е засвидетелстван единствено върху монетите. В монетосеченето на Сердика са представени значително повече иконографски типове на бога. При един от тях дори може да се предположи наличие на божествена иконография, чрез която император Каракала е идентифициран с Арес. В Пауталия е регистриран само един реверсен тип с бога, но при близкото до Кюстендил с. Долна Козница е съществувало светилище на Арес. Там е открита мраморна стела със списък с членове на религиозно сдружение на Арес, част от които са булевти вероятно от Пауталия. Остава неизвестно по какъв начин са ангажирани пауталийските граждани със светилището на Арес. Прави впечатление наличното към момента разминаване между нумизматичния материал от Пауталия, свързан с Арес, и епиграфските данни. Този факт показва необходимостта от особено внимание при използването на провинциалното монетосечене като извор на информация за религиозния живот на съответния град. В случая отговорът може да се крие в същността на култа към Арес в Долна Козница, който вероятно е отразявал местни религиозни представи.

Документирана само по монетите е и **Деметра**, като и в двата града са сечени емисии с разнообразни иконографски типове на богинята. Прави впечатление, че Деметра е значително по-често представена върху монетите на Пауталия, отколкото върху тези на Сердика. Възможно е популярността на богинята в Пауталия до голяма степен да е свързана с плодородието и богатствата на региона по долината на р. Стримон. Характерни изображения за Пауталия и Сердика, и като цяло за провинция Тракия, са реверсните типове, при които богинята държи факел, около който се увива змия. Тази особеност може би препраща към хтоничните функции на змията или пък придава здравеносни функции на Деметра. По отношение на Пауталия може да се допусне, че Фаустина Млада, както и нейната дъщеря Луцила, са представени в божествена иконография като Деметра. В Сердика няма такива данни, но трябва да се отбележи, че сердикийската монетарница сече монети с реверсни изображения на **Триптолем**, докато такива не са регистрирани в Пауталия. Към момента не е възможно да се обясни причината за появяването на образа на елевзинския герой в монетосеченето на Сердика.

При всички положения, наличните до този момент данни не позволяват да се предположи съществуването на култ към Триптолем в града.

Отново единствено върху монети на Сердика, отсечени при управленията на Каракала и на Галиен, е документирано изображение, идентифицирано като **Диоскур**. Съществуването на подобен реверсен тип предизвиква въпроси, относно коректното идентифициране на фигурата. Не е изключено реверсните типове с единия от божествените близнаци да имат и друга смислова натовареност, като пресъздават божествена иконография.

Почитането на **Плутон** до момента е засвидетелствано само от един епиграфски паметник от района на Сердика, при с. Иваняне; посвещението е направено от булеут, който в същото време е и герусиаст вероятно от Сердика. Паметници, свързани с бог Плутон, не са документираны в Пауталия и хинтерланда ѝ.

Трета глава: Божествени персонификации

Третата глава на дисертационния труд е посветена на т. нар. божествени персонификации, които могат да бъдат обособени в две групи, условно наречени „Обществени персонификации“ и „Природни персонификации“. Образите на божествените персонификации са познати предимно от монетите на градовете. В Пауталия и Сердика често тези персонажи са изобразени в конвенционална иконография, но се отличават и реверсни типове, които категорично могат да се определят като специфични и отразяващи местни особености. Част от персонификациите – Градската богиня, Нимфите и Речният бог – имат съществено място в живота на съответните градове. Това е причината тези персонификации да са изведени на преден план в двете групи. Локалният характер на тези божества особено ясно се забелязва при пауталийските монети.

I. Обществени персонификации

На първо място в тази глава е коментирана **Градската богиня**. В Пауталия тя има важно място и е представяна заедно с патронния бог на града Асклепий. Сред реверсните изображения от Сердика също могат да се забележат локални характеристики, специфични за монетосеченето града. Както в Пауталия, така и в Сердика, съществуват реверсни изображения, които представят Градската богиня заедно с фигурата на император. Образите на Градската богиня в Пауталия и съответно в Сердика имат

определени сходства, но не могат да бъдат пропуснати и съществените различия, дължащи се вероятно на локални специфики. От съществено значение са данните от двата града за построяването на крепостни стени приблизително по едно и също време.

В Пауталия и Сердика богинята на възмездието **Немезида** е позната предимно върху монетите. От двата града произхождат паметници с т. нар. Дунавски конници, в чиято иконография характерен елемент е женската фигура с вдигната ръка пред лицето, интерпретирана като Немезида. В административните територии на Пауталия и Сердика съществуват оскъдни данни за посвещения на богинята на възмездието, но в самите градски центрове до момента практикуването на самостоятелен култ към Немезида не е документирано.

Образът на **Нике** също е познат предимно от монетите в двата града, където фигурата на богинята на победата често е свързана с военна символика и пропагандата на императорите. В Пауталия Нике е регистрирана само върху монетите и евентуално върху паметник, свързан с т. нар. Дунавски конници, докато в Сердика богинята е представена и чрез една бронзова статуетка. Трудно може да потвърди съществуването на самостоятелен култ към Нике в двата града. В настоящия момент може да се предположи наличието на такъв в Сердика и то по-скоро свързан с частни практики.

Засвидетелствана в двата града е и **Тюхе**. Иконографията на богинята до голяма степен се доближава до тази на Градската богиня/Тюхе Полеос. Поради тази причина точното идентифициране на божеството често е несигурно. В Пауталия, където Тюхе е позната само от монетите, е емитиран един много специфичен реверсен тип с богиня. Тя е определена в научната литература като „Тюхе от Пауталия“. Все пак не е изключено при въпросните монети да е представена всъщност Градската богиня. В Сердика Тюхе е засвидетелствана не само върху монети, но и при други паметници – две плочки, една статуетка и един пръстен. Въпросните артефакти насочват към съществуването на култ към Тюхе сред сердикийците. Трябва да се има предвид, че при споменатите паметници идентифицирането на въпросната богиня е несигурно.

В конвенционална иконография и отново само върху монетите на двата града е позната и **Хомония**. Появата на тази богиня в емисиите на Пауталия и Сердика вероятно може да се свърже с налагането на имперската политика в провинциалните градове.

II. Природни персонификации

Първи в тази група персонификации са разгледани Нимфите и Речният бог, чиито паметници до голяма степен отразяват местно влияние в двата града. В Пауталия

специфични примери са монетите с богатствата на региона, каквито аналогии до момента има документирани единствено във Филипопол.

От непосредствения хинтерланд на Пауталия произхожда едно посвещение на **Трите нимфи**, което насочва към съществуването на култ. За съжаление паметникът не разполага с археологически контекст. Култът към Трите нимфи със сигурност е добре представен в Сердика; документирани са няколко посвещения, при едно от които става ясно, че Трите нимфи са почитани и заедно с Аполон. Освен това, една от филите на Сердика вероятно е била посветена именно на нимфите.

Специфични за монетосеченето на Пауталия са реверсните типове с богатствата на региона. При тези монети е представена фигура, определена от изследователите като **нимфа**. Може да се предположи, че женската фигура персонифицира природна характеристика, включваща в своята същност редица качества на пауталийския регион, откъдето населението черпи богатства (злато, сребро, пшеница, грозде и др.).

Монетарницата на Пауталия отсича реверсни типове с богатствата на региона и с фигурата на **Речен бог**. В Сердика той е засвидетелстван единствено върху монети, като от реверсните типове не изглежда да има съществено значение за местното население. Различна е ситуацията в Пауталия, където Речният бог често е представен върху монетите, а част от типовете могат да се определят като специфични и с локално значение. Богът, подобно на Градската богиня, е изобразяван заедно с патронното божество на Пауталия Асклепий. Нумизматите предлагат две възможни идентификации на това мъжко божество – персонификация на Река Стримон (традиционно наложило се мнение) или олицетворение на Лековития извор в Пауталия, както твърди Тодор Герасимов.

Хелиос и Селене също са познати предимно от монети. **Хелиос** е изобразяван върху монетите на Пауталия и Сердика, докато образът на **Селене** присъства върху монети на Сердика, но не и върху такива от Пауталия. Образите на Хелиос/Сол и Селене/Луна са характерни и в иконографията на паметниците с Митра, при които често са изобразявани митологични сцени. Хелиос/Сол и Селене/Луна са представяни също върху паметниците с т. нар. Дунавски конници, чийто брой е по-голям в Сердика, отколкото в Пауталия.

Четвърта глава: Източни култове

Съществено място в дисертационния труд заема проучването на Източните култове, които са по-добре засвидетелствани в Сердика. Те се разделят на три подгрупи: египетски култове; малоазийско-балкански култове; предноазиатски култове. Вероятно разпространението на част от Източните култове се свързва с преселници от изток, каквито в Сердика са засвидетелствани и епиграфски. Възможно е тези преселвания да са осъществявани по главните пътни артерии, в случая по Диагоналния път, който преминава през Сердика. Така в града са се настанили преселници от източните провинции, докато Пауталия, която се намира встрани от *Via Diagonalis*, е останала по-изолирана от източното влияние.

I. Египетски култове

До момента няма данни за почитане на египетските богове в Пауталия, докато в Сердика анализираният артефакти ясно доказват култове към Сарапис и Изида. Пауталийската монетарница отсича монети с образите на Сарапис и Харпократ, но едва от времето на ранните Севери. В Сердика, където със сигурност са почитани египетските култове, градската монетарница започва да емитира монети със Сарапис, Изида и Харпократ още във времето на Антонините. Тук египетските култове най-вероятно проникват с източни преселници още през първата половина на II в., докато появата на тези богове върху пауталийските монети при ранните Севери би трябвало да се свърже с имперската политика.

Култът към **Сарапис** очевидно е имал важно място в религиозния живот на сердикийците, тъй като богът е обвързан дори с държавния римски култ на Юпитер Капитолийски, наричан в Сердика Зевс Капитолийски-Хелиос-Сарапис. Данните произхождат от надпис, поставен върху фронтон на сграда, датиран в 166-169 г., когато императорски легат в Тракия е Апий Клавдий Марциал. Епиграфският паметник свидетелства за съществуването на храм на Сарапис в Сердика евентуално още от времето на Антонините. Предполага се, че такъв е съществувал в античния град при днешните ул. „Граф Игнатиев“ и пл. „Гарибалди“, където е открит фронтонът. Археологическият материал не доказва категорично, че храмът е бил локализиран на въпросното място; възможно е въпросният фронтон да е преизползван там в по-късни градежи. Независимо от противоречивите данни, вероятно храм на Сарапис в Сердика е съществувал като това се доказва и от монети от времето на Галиен, при когото

градската монетарница емитира реверсен тип с Хадес-Сарапис, представен на трон, между колоните на тетрастилен храм.

Култът към **Изида** в Сердика също е бил практикуван, като богинята е добре представена върху монетите от града; засвидетелствани са и други артефакти, свързани с богинята. В научната литература е аргументирана теза, според която върху известния цирков релеф от Сердика са представени игри в чест на Изида и евентуално Сарапис. Възможно е изобразената върху релефа Афродита, всъщност да представлява Изида-Афродита. Популярността на Изида в Сердика се потвърждава и от името на една сердикийска фила, може би посветена на египетската богиня. Има вероятност Изида, както и синът ѝ **Харпократ**, да са изобразени върху специфичен монетен тип от времето на Галиен, което също би засвидетелствало специалното място на египетските култове в сердикийския пантеон.

Прави впечатление, че Харпократ е познат в монетосеченето на Пауталия за разлика от Изида, за която не са известни изображения върху монетите на този град.

II. Малоазийско-балкански култове

Кибела е изобразявана върху монети на Пауталия още от времето на Антонин Пий, но досега не са засвидетелствани паметници, които да потвърждават съществуването на култ към богинята в града. Интересно е положението в Сердика, където богинята със сигурност е почитана още от времето на Антонините, но нейният образ изглежда е представен върху сердикийските монети едва при ранните Севери. Епиграфските паметници от Сердика потвърждават, че култът към Великата богиня майка е практикуван в града още от времето на Хадриан, когато е съществувала и култова колегия в нейна чест. Много е вероятно в града на сердикийците да е съществувал храм на Кибела. Почитането на богинята определено продължава и в по-късно време, което се доказва от нейния образ върху известния релеф с циркови игри от Сердика.

Рядък пауталийски реверсен тип с Кибела на бига, теглена от два лъва наядно, сечен при Каракала, има паралели с монети на град Никея, емитирани едва при Север Александър. Както този тип, така и други реверсни изображения на Пауталия, имащи по-късни аналогии сред монетосеченето на Никея, вероятно свидетелстват, че пауталийски гравьори, след затварянето на монетарницата в Пауталия, са практикували своята професия в Никея поне от времето на Север Александър. Не е изключено част от гравьорите на Пауталия да са подпомогнали преди това монетосеченето на Сердика през

самостоятелното управление на Каракала, когато сердикийската монетарница отсича колосално количество монети. След преустановяването на работата на монетарницата в Сердика е възможно тези гравьори да са се преселили към Никея, откъдето са корените на някаква част от сердикийското население. Става дума за факт, ясно засвидетелстван чрез епиграфски паметници – надгробни стели на преселници от Никея в Сердика.

Друг култ в Сердика, вероятно проникнал благодарение на източни преселници, е този към **Хюпсистос**. Почитането на Хюпсистос до момента остава с не напълно изяснени характеристики. На север от крепостните стени на града е било локализирано негово светилище, регистрирано чрез висока концентрация на олтари, постаменти, статуи и др. От Сердика произхождат данни и за жрец на култа към Хюпсистос.

Обстоятелствата изглеждат доста по-различни за култа към **Сабазий**, който би трябвало да се свърже с по-стари традиции на местното тракийско население. Култът към Сабазий е документиран в Пауталия чрез два епиграфски паметника, а в Сердика – чрез един. В Пауталия богът е наричан Зевс Сабазий, като не е засвидетелстван локален епитет за него, какъвто очевидно е имал Сабазий в Сердика. Повече паметници за култа към Сабазий са регистрирани в административната територия на двата града. Характерните за този култ т. нар. Сабазиеви ръце, свързвани с култови сдружения и процесии, до момента не са регистрирани нито в Пауталия, нито в Сердика.

III. Предноазиатски култове

От предноазиатските култове в Пауталия и Сердика е засвидетелстван единствено този към **Митра**. Митраизмът до голяма степен може да се свърже с военни лица, каквито през Античността са рекрутирани от териториите на Пауталия и Сердика. Митра е по-добре представен в Пауталия, откъдето произхожда ара, посветена на бога от виден пауталиец от рода на Анциите. Посветителят е Публий Анций Регин и е *διασημοτάτος/vir perfectissimus*; вероятно през едноличната власт на император Галиен Анций Регин е провинциален управител. В Пауталия са открити и няколко анепиграфни плочки с изображения на Митра, но без ясен контекст на намиране.

В Сердика е намерен само един релеф с Митра, но с доста големи размери. В научната литература се предполага, че в града на сердикийците е съществувал митреум, проучен археологически, но без ясно открит съпътстващ материал, който да обвързва постройката с митраизма.

Пета глава: Местни култове и култове с неизяснена характеристика

На първо място в тази глава е коментиран култ, засвидетелстван досега само в Пауталия. Сред епиграфски паметници от града и административната му територия са регистрирани посвещения на т. нар. **Олимпийски богове**, които са почитани заедно с императорския дом. В този случай понятието „Олимпийски богове“ вероятно има локално значение за региона на Пауталия. Съществуването на т. нар. Олимпийски богове в Пауталия е феномен, който до момента не е напълно изяснен. Вероятно понятието обозначава божества, които са били почитани от пауталийците и храмовете им били разположени на хълма, известен днес като Хисарлък. Пауталийските монети от времето на ранните Севери ясно показват хълма, покрит с растителност и няколко храма, сред които акцентът определено е поставен върху храма на Асклепий. На върха на Хисарлъка най-вероятно е съществувал/о храм/святилище, макар да не е ясно за кое божество / божества е предназначен/о. Не е изключено там да е имало култово средище на всички пауталийски богове (или поне на голяма част от тях), назовавани с общото понятие Олимпийски богове, които са почитани и съвместно с императорския култ. В Пауталия с култа към императора са свързани също и т. нар. императорски богове (чиито характеристики не са изяснени) и „боговете спасители“, които най-вероятно са идентични със здравеносните богове. Въпросните (пауталийски) Олимпийски богове определено имат важно място в религиозния живот на Пауталия, а ясна индикация за това е връзката им с императорския култ. Анализът на този култ е включен в настоящата глава, поради очевидната невъзможност в случая да са визирани гръцките Олимпийски богове, дори само заради присъствието на Асклепий сред тях. Два от епиграфските паметници, свързани с тези божества са посветени от група от жреци, като е възможно въпросните свещенослужители да са били представители на отделни култове (към Асклепий; към Аполон; към Херакъл; към Дионис; към Зевс и Хера; и към др. божества), които влизали в състава на т. нар. (пауталийски) Олимпийски богове. Това може би обяснява присъствието на значителен брой жреци, посветили паметници на императорите и на почитаните от тях богове.

По-горе вече беше отбелязано, че от административната територия на Пауталия е известно святилище на Арес при днешното с. Долна Козница. Епиграфски данни доказват съществуването на култова колегия на бога, в която членували булевти вероятно от Пауталия. Възможно е култът към Арес във въпросното святилище да се

свързва по-скоро с местни религиозни традиции², отколкото с гръцкия аспект на почитане на бога на войната.

В петата глава е коментиран и бог **Збелсурд**, за който сведенията от двата града са оскъдни. В самата Пауталия не е регистриран паметник на Збелсурд, но се предполага, че плочка с посвещение на бога от Северна Македония (иззета от македонската полиция от частно лице), е произхождала от града на пауталийците. Посветителят е герусиаст, като не е ясно с герусията на кой град е бил свързан. Не е изключено този град да е Пауталия, чиито територии са обхващали и земи от състава на днешната Република Северна Македония. Култът към Збелсурд определено е бил познат в територията на Пауталия, където е локализирано голямото светилище на бога при с. Големо село (Дупнишко).

Збелсурд (Збелтиурд) е бил почитан също и в Сердика, което е документирано чрез надпис върху колона, открита при Централните хали на София.

Тракийският конник се открива върху ограничен брой паметници от двата града. В Пауталия Херосът е засвидетелстван само при плочка с посвещение на Асклепий, а в Сердика той е документиран върху паметници, с посвещения на Аполон. По-голямата част от артефактите на пауталийци и сердикийци, свързани с Хероса, са открити всъщност извън самите градски центрове, предимно в светилища. Такива паметници са намерени в Глава Панега, посветени от пауталийци, а при Перник и при Сливница – от сердикийски граждани. При артефактите от тези светилища посвещенията са към Асклепий и по изключение към Асклепий, Хигия и Телесфор. В Пауталия висока концентрация на артефакти с образа на Хероса са регистрирани в близкото до Кюстендил с. Слокощица, където вероятно е съществувало светилище. В самата Сердика и в хинтерланда ѝ са открити немалко паметници с изображение на Тракийски конник, но произхождат от отделни места и до момента за съжаление не е документиран конкретен култов обект, с които да се свържат.

В последната глава от дисертационния труд са коментирани и паметниците с т. нар. **Дунавски конници**, произходът на които не е напълно изяснен. В Пауталия е документирана бронзова рондела с изображения и кратък надпис, може би свързан с магически практики. Паметникът се различава значително от масовите артефакти, свързани с т. нар. Дунавски конници, които са предимно оловни плочки. Точно такива

² Изказвам огромни благодарности на д-р Николай Шаранков за уточнението около спецификите на култа към Арес в светилището при Долна Козница! Тук използвам повода да му благодаря и за споделените редица други съвети около изготвянето на дисертационния труд.

три плочки са регистрирани в Сердика. Две от тях са напълно идентични, вероятно изработени от един калъп. В научната литература е предположено, че в града на сердикийците е имало работилница, която е изработвала точно такива оловни плочки. Аналогични паметници са открити и в махала Арбанас при Радомир и в с. Ребро, Пернишко. Интерес представлява датировката на паметниците от Сердика, като археологическият контекст ги свързва с периода в края на III в. докъм края на IV в.

Религиозен живот в Пауталия и Сердика (вместо заключение)

В последната част от дисертационния труд е направено кратко обобщение на акцентите в изследването, като анализът се базира на изработените таблици и карти, включени в приложението.

Съществена информация предоставят таблиците, в които ясно се откроява степента на документиране на култовете. Прави впечатление неравномерното присъствие в Пауталия и Сердика на различните култове – гръко-римски, източни и местни – като последните са най-слабо представени и в двата града. Въпросът е дали те действително са имали толкова слабо присъствие, или причината е в ограничената материална изява на тези култове. Различна е тежестта на източните култове (Изида, Кибела, Митра, Сабазий, Сарапис, Харпократ и Хюпсисотос) в двата града – в Сердика те са плътно документирани, докато в Пауталия са засвидетелствани само култовете към Митра и Сабазий и то с ограничен брой паметници. В града на сердикийците Източните култове са много важна част в техния пантеон, което може да се свърже с документираното присъствие на източни преселници там. И в двата града доминират епиграфски и иконографски паметници на гръко-римските божества, сред които абсолютно е доминирането на Асклепий, особено ясно изразено в Пауталия. Важен фактор в двата града със сигурност са минералните извори, тясно свързани с култа към здравеносните божества.

Направен е синтез на информацията за евентуалните храмове в Пауталия и Сердика, като в повечето случаи данните за тяхното съществуване са по-скоро хипотези, без категорично потвърждение. В Пауталия със сигурност трябва да се приеме наличието на Асклепион. Може да се предположи, че в града на пауталийците са съществували също храмове/светилища на Аполон, Хермес, Зевс и Хера, Херакъл, Дионис, Митра (пауталийските) Олимпийските богове и други. В Сердика по-категорични данни има за храм на Херакъл или Херакъл и Дионис, засвидетелстван

археологически. В града най-вероятно е имало и храмове/свещилища на Асклепий, Аполон, Артемида, Сарапис, Кибела, Хюпсистос и други.

Особено интересна картина се оформи по отношение на жреците и жриците в Пауталия и Сердика. И в двата града са регистрирани първожрици на императорския култ, като съответно в Сердика са регистрирани и мъже, които изпълнявали въпросната длъжност. Силно впечатление прави съотношението между мъже жреци и жени жрици. Определено по-голям брой са известните жреци от Пауталия, сред които е документирана само една жена. Впечатляваща е картината в Сердика, където броят на жените жрици е близък до този на мъжете свещенослужители. Жреци от Пауталия са документирани за култовете към императора, Асклепий, Арес, Дионис, Митра, Олимпийските богове и може би Херакъл и Зевс и Хера. Съответно в Пауталия са споменати като жреци и двама герусиаста. В Сердика има данни за жреци/жрици, свързани с почитането на императора, Артемида, Зевс, Кибела, Сабазий и Хюпсистос.

В двата града съществено място в религиозния живот имала герусията. От Пауталия до момента няма известни данни за сграда на тази институция, но е открит олтар, посветен от Луций Домиций Абаскант, ръководител на герусията и гимназиарх. С герусията в Пауталия се свързва и един постамент за статуя на Домиций Александър, определен като син на споменатия вече ръководител на герусията Домиций Абаскант. Епиграфският паметник предоставя съществена информация за герусията, наречена „свещена“. Дватама представители на един и същ пауталийски род били жреци, като бащата дори е бил и пратеник на пауталийската герусия при императора. Надписът ярко откроява важната роля на пауталийската герусия в живота на града³. За разлика от Пауталия, в Сердика най-вероятно е локализирано мястото, където е била разположена сградата на герусията, а именно в западните части на античния град (днес западно от църквата „Св. Неделя“). На мястото са намерени мраморна плоча с големи размери, върху която е изсечен списък с имената на членовете на сердикийската герусия и варовиков архитрав с надпис, съобщаващ за строеж, осъществен със средства на герусията, в който са споменати и членове на организацията и заеманите от тях длъжности. Данни за герусиаст, който в същото време е и булевт вероятно от Сердика, предоставя надпис върху колона, открита в близкото до София село Иваняне. От

³ Информацията за съдържанието на пауталийските надписи, свързани с герусията дължа на Николай Шаранков, на когото благодаря! Негови преводи на редица епиграфски паметници от Пауталия са поставени върху информационните табели от лапидариума на РИМ-Кюстендил.

територията на Сердика произхождат още няколко паметника, които могат да се свържат с герусията на града.

В табличен вид е изведена и информацията за организиране на празници в Пауталия и Сердика. И в двата града има данни за провеждането на определен вид спортни празници в чест на управляващите императори. В Пауталия данните са по-оскъдни, но в града със сигурност са организирани жертвоприношения, спортни игри и конни състезания в чест на Зевс и Хера. Може да се допусне, че жертвоприношения е имало и за Асклепий. Както вече беше отбелязано, със спортни игри в града може би е свързан и Херакъл. Епиграфските паметници от Сердика предоставят значително повече информация за спортни празници, ловни и гладиаторски игри, игри с животни и други. Освен с императора, част от тях могат да се свържат вероятно с Аполон, Кибела, Афродита и евентуално Изида и Сарапис.

В заключението на дисертационния труд са коментирани и наличните данни за функционални и локални епитети на боговете, документиран в двата града. Изследването показва, че от Пауталия локален епитет е регистриран единствено за Асклепий. В Сердика с местен епитет са наричали както Асклепий, така и Аполон. Съответно функционалните епитети са документиран в редица случаи за различни божества.

Данни са изведени и за имената на посветителите, сред които гръцките имена преобладават в двата града. Голяма част от посветителите са носели тракийски и римски имена, а рядко срещани са малоазийските имена. Немалък е броят теофорни имена на жители от двата града. При една част от паметниците са споменати и длъжностите/професиите на посветителите. Значително количество са регистрираните булевти от Пауталия и Сердика. Като други примери от двата града могат да се споменат жреци, архонти, филарси и други.

Анализът на паметниците от двата града и най-вече данните от монетите доказват, че развитието на Пауталия в сравнение със Сердика е значително по-интензивно през управлението на Антонините и това на ранните Севери. Подемът на Сердика започва едва в началото на самостоятелното управление на Каракала, когато сердикийската монетарница започва емитирането на колосално количество монети. До края на управлението на император Септимий Север именно Пауталия е градът, налагал „модните тенденции“ в Тракия, което отново ясно личи от монетите и техните аверсни и реверсни изображения. Една значителна част от реверсните типове, характерни като цяло за голяма част от монетарниците на Тракия, са отсечени първоначално в Пауталия

и чак след това в други градове от провинцията. След управлението на Каракала подобна картина трудно може да се очертае, поради затварянето на редица монетарници на Тракия. Развитието на града на сердикийците след времето на ранните Севери явно продължава интензивно, което довежда няколко десетилетия по-късно до възобновяване дейността на монетарницата при император Галиен. В Пауталия и Сердика са регистрирани паметници, които могат ясно да се свържат с култови практики дори и през IV в., но определено превес в развитието през III-IV в. вече има Сердика. Със сигурност с управлението на император Константин I започва по-мощното разпространение на християнството, но едва ли старите култове са изкоренени незабавно. Нужно е било време, за да се заменят вековно почитаните богове с новата монотеистична религия.

Приноси на дисертационния труд:

1. Осъществен е сравнителен анализ на култовете в Пауталия и Сердика: открити са прилики в религиозния живот, но и съществени разлики. Направен е задълбочен анализ на всички налични изворови данни по темата.
2. Открити са характерни особености в историческото развитие на Пауталия и Сердика. Направен е опит за историческа реконструкция на конкретни моменти в живота на двата антични града. Реконструирани са възможностите за визити на членове на императорските семейства в Пауталия и Сердика за времето от Антонин Пий до Галиен.
3. Разкрита е хронологията на монетосеченето на Пауталия и Сердика.
4. Изготвен е подробен каталог с паметници, свързани с култовете в двата града, като изворова база данни и за бъдещи изследвания.
5. Ревизирани са редица становища в научната литература по отношение на култовете в Пауталия и Сердика.
6. Обосновани са алтернативни идентификации на богове и божествени персонажи както при монетните изображения, така и при каменната пластика.
7. Наличният материал от двата града е синтезиран в таблични форми, което позволи разкриването на неочаквани страни от религиозния живот на Пауталия и Сердика.
8. Аргументирани са възможности за локализацията на евентуално съществуващите храмове в Пауталия и Сердика, чрез последователно прилагане на картографския метод и нанасяне на всички паметници, разполагащи с ясен или относително ясен контекст на откриване.
9. Обоснована е хипотеза за контекста на разпространение на Източните култове в Сердика и слабото им засвидетелстване в Пауталия.
10. Потвърдена е предложената в научната литература връзка между градовете Пауталия и Никея (Мала Азия), чрез откриването на допълнителни паралели в монетосеченето на двата града. Регистрирани са изключителни сходства между монети на Никея и Сердика, и са установени контакти между двата града също на базата на епиграфски паметници.

Публикации по темата на дисертационния труд:

Димитров 2021a: Димитров, Н. Бележки към почитането на Асклепий в Пауталия през II-III в. – *Jubilaeus VIII / 2: Завръщане към изворите*. София, 2021, 71-80.

Димитров 2021b: Димитров, Н. Божества и персонификации от Пауталия, свързани с водата. – *Води и биоразнообразие. Интердисциплинарни четения 2*. София, 2021, 9-17.

Димитров (под печат): Димитров, Н. Херакъл симпозиаст от монетите на Сердика – Сборник в чест на 65-тата годишнина на проф. К. Рабаджиев (*SAUS Suppl. VIII*).